GRIHYASANGRAHA

AN APPENDIX TO THE GOBHILA GRIHYASUTRA

WITH THE COMMENTARY BY THE EDITOR.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA.

NEW SERIES, No. 1230

SECOND EDITION

PRINTED BY [illegible]ENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
No 5. Nandakumar Chaudhury's 2nd Lane.

AND

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET, CALCUTTA.

1910.

गृह्यासंग्रहः

गोभिलपुत्रकृतः ।

महामहोपाध्याय

चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यकृतभाष्यसहितः ।

तेनैव परिशोधितः ।

(द्वितीयसंस्करणम् ।)

श्रील श्री-

वङ्गदेशीयाश्यातिकसमाजानामनुमत्या व्ययेन च

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितः ।

एसियाटीकसोसाइटीनामिकया सभया प्रकाशितश्च ।

शकाब्दाः १८२१ ।

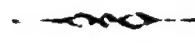
गृह्यासंग्रहः ।

(गोभिलगृह्यपरिशिष्टरूपः)

गोभिलपुत्रकृतः ।

प्रथमप्रपाठकः ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

श्रीगणेशायनमः ।

नत्वा गुर्व्वाचार्य्यान् विचार्य्य बुद्ध्या वचांसि पूर्व्वेषाम् ।
गृह्यासंग्रहभाष्यं स्वल्पग्रन्थं करिष्यामः ॥

इह खलु तत्रभवान् गोभिलपुत्रः गोभिलगृह्यसूत्राख्यव्यक्तानि व्यक्तं व्याचिख्यासुर्गोभिलानुपदिष्टमपि किञ्चिदुपदिदिक्षुर्गोभिलगृह्यपरिशिष्टरूपं गृह्यासंग्रहाख्यमिमं ग्रन्थं रचयाञ्चकार । तस्यायमादिमः श्लोकः,—

अथातः संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं पद्मयोनिना ।
ब्राह्मणानां हितार्थाय संस्कारार्थे तु भाषितम् ॥१॥

तत्रायमथशब्द आनन्तर्य्यार्थः संबन्धकरणार्थश्च । उच्चार्य्यमाणश्च मङ्गलप्रयोजनो भवति । आनन्तर्य्यार्थस्तावत् । गोभिलगृह्यसूत्राध्ययनानन्तरम् अनुक्तिमपदार्थगृह्यसूत्रार्थावधारणार्थं तदनुक्तः

विशेषप्रतिपत्त्यर्थञ्चैतत् शास्त्रमध्येतव्यमित्ययमर्थः। संबन्धकरणार्थः खल्वपि। गोभिलगृह्यसूत्रशास्त्रेणास्य शास्त्रस्य संबन्धं करोति। प्रयोजनञ्चास्य,—गोभिलगृह्यसूत्रवदेतदपि शास्त्रं गोभिलीयधर्म्मोपदेशपरमेव,—इति प्रतिपत्तिः। अथशब्दो ग्रन्थारम्भावद्योतको वा। आर्षेयस्य ग्रन्थस्य खल्वादावयमुपनिबध्यते।

अतः शब्दो हेत्वर्थः। यस्मात् अग्निनामादीनि गोभिलेन नोक्तानि, यस्माच्च अनुक्तिन्नपदार्थं गोभिलगृह्यसूत्रम्, अतः— एतस्मात् कारणात्,—

गोभिलपुत्रोऽहं ब्राह्मणानां हितार्थाय सम्यक् प्रकर्षेण वक्ष्यामि। किम्? पद्मयोनिना ब्रह्मणा यदुक्तमग्निनामादिकम्। यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानादिह तच्छब्दापेक्षा नास्ति। तु पुनः। संस्कारार्थे संस्काररूपप्रयोजने,—तत् सिद्ध्यर्थमित्येतत्। ब्रह्मणा भाषितमिति प्राधान्यात् पुनरुपादानम्। किमतः? गर्भाधानादिषु केषुचित् संस्कारेषु गोभिलेनाग्निर्नोपदिष्टः, तेष्वपि संस्कारप्रयोजनसिद्ध्यर्थमस्मदुक्तनामाऽग्निर्भवति। एतदुक्तः।

अपर आह। "यस्मिन् कर्म्मणि गोभिलेनाग्निरुक्तस्तत्रैवाग्निनाम ज्ञातव्यं नान्यत्र। ब्रह्मणा साधारण्येन सर्व्वकर्म्मसु अग्निनाम उक्तम्, तेन हेतुना गोभिलपुत्रेणापि सर्व्वकर्म्मसु अग्निनाम उक्तम्। ततश्च, गोभिलोक्ते गर्भाधानादौ अग्निनाम न भवति"—इति। तदसङ्गतम्। गोभिलपरिशिष्टरूपत्वादेतस्य। न खलु गोभिलेन नोक्तमिति गोभिलपुत्रेणोक्तमपि

नोपादेयमिति किञ्चिदत्र कारणमुपलभामहे। तथात्वे वा गोभिलानुक्तानां बहूनामपि विशेषाणामत्रोक्तानां परिशिष्टान्तरोक्तानाञ्चानुपादेयतापत्तेः। उपादीयन्ते च। तस्मादसङ्गतैषा कल्पना,—गोभिलोक्ते गर्भाधानादौ अग्निनाम न भवति,—इति। गोभिलोऽप्यस्माकमुपदेष्टा, तत्पुत्रोऽपि। यत् खलु पित्रा नोपदिष्टं तदेव पुत्रेणोपदेष्टव्यम्। सन्दिग्धश्चार्थो निर्णतव्यः। न हि गोभिलेनापि तत्र तत्राग्निर्निषिद्धः। न खल्वेतत् पारशाखिकं शास्त्रम्। न च गोभिलेन नोक्तमिति स्वशाखायामेव ग्रन्थान्तरोक्तमपि परित्यक्तव्यम्। परिशिष्टानामानर्थक्यप्रसङ्गात्। अनुक्तानां खल्वर्थानामुपदेशस्तेषु भूयसोपलभ्यते। अलमतिविस्तरेण॥ १॥

एवं शास्त्रारम्भं प्रतिज्ञाय प्रथमन्तावदग्निनामान्यभिधीयन्ते नवभिः श्लोकैः,—

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः।
अग्निस्तु* मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते॥२॥

हिशब्दो निश्चयार्थः। लौकिकोऽग्निः पावकः कथितः। रघुनन्दनस्तु,—"लौकिके"—इति पठित्वा, लौकिके गृहप्रवेशे,—इति वर्णयाञ्चकार। गर्भाधाने पुनर्मारुतो नामाग्निर्विधीयते। यद्यपि, गोभिलेन तत्राग्निर्नोपदिष्टः, तथाप्यस्मा-

* अग्नेस्तु,—इति पाठान्तरम्।

भिस्तत्पुत्रैस्तदुपदिष्टार्थवेदिभिर्मारुतो नामाग्निस्तत्र विधीयते।
तस्मादस्ति गोभिलोक्तोऽपि गर्भाधानेऽग्निरिति बोद्धव्यम्।
विधीयते,—इति करणाच्चैवमवगच्छामः। यदि नाम केवलं
ब्रह्मणा उक्त इति गर्भाधाने अग्निरुच्यते,—इत्यभिप्रायः, तदा
परिकीर्त्तितः,—इत्येव कुर्य्यात्, न—विधीयते,—इति ॥ २ ॥

पुंसवने चान्द्रमसः शुङ्गाकर्म्मणि शोभनः।
सीमन्ते मङ्गलो नाम प्रागल्भो जातकर्म्मणि ॥ ३ ॥

पुंसवने चान्द्रमसो नामाग्निः। 'चन्द्रनामा'—इति रघुनन्दनः
पठति। "प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतःफलामस्रामाम-
कृमिपरिसृप्तां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत्"—इत्यादि-
गृह्यसूत्रोक्ते शुङ्गाकर्म्मणि शोभनो नामाग्निः। सीमन्ते सीमन्त-
करणे। स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

नाम्नि स्यात्* पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा।
सभ्यनामाऽथ चूड़े तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥ ४ ॥

नामकरणे पार्थिवो नामाग्निः। अन्नप्राशने शुचिर्नामाग्निः।
चूड़ाकरणे सभ्यो नामाग्निः। 'सत्यनामा'—इति रघुनन्दनः
पठति। व्रतानाम्—गोदाने विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् सावित्र-
व्रतव्रातिकव्रतादित्यव्रतमहानाम्निकव्रतौपनिषदव्रतज्येष्ठसामव्रता-
नाम्, आदेशे उपदेशे, समुद्भवो नामाग्निः कथितः ॥ ४ ॥

* नाम्नि च. इति पाठान्तरम्।

गोदाने सूर्य्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।
वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः ॥ ५ ॥

गोदाने गोदानिकव्रते सूर्य्यनामा ऽग्निः । गोदानाख्ये गृह्योक्ते केशान्ते कर्म्मणि ऽग्निर्नामाग्निः । विसर्गे,— व्रतप्रस्तावात् व्रतानन्तरं करणीये मौञ्जीत्यागे समावर्त्तनापरनामधेये गृह्योक्ते आप्लावनाख्ये कर्म्मणि,—इत्येतत् । "मौञ्जीविसर्गे त्यागे वैश्वानरो नामाग्निः"—इति दीक्षितभाष्यम् । विसर्गे दाने,—इति केचित् । विवाहे योजको नामाग्निः ॥ ५ ॥

चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथाऽपरे ।
आवसथ्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे तु पावकः ॥ ६ ॥

चतुर्थ्याम्—गृह्योक्ते चतुर्थीकर्म्मणि शिखी नामाग्निः । 'अपरे आचार्य्यास्तथा चतुर्थीकर्म्मणि धृतिनामानमग्निमाहुः'—इति दीक्षितरामकृष्णः । अपरे धृतिहोमादौ,—धृतिर्नामाग्नि,—इति रघुनन्दनः । तत्र ब्रूमः । धृतिहोमे धृतिर्नामाग्निर्युक्तः । कुतः ? शब्दसाम्यात् । धृतिनामा खल्वग्निर्धृतिहोमे आगच्छति हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्स्रष्टुम् । एवञ्च, अग्निनाम्नां सप्तत्रिंशत्सङ्ख्याऽप्याञ्जस्येनोपपत्स्यते । मतान्तरत्वे खल्वेतस्य सा नातीव समञ्जसा स्यात् ।

आवसथ्ये गृह्योऽग्नौ भवो नामाग्निर्ज्ञातव्यः । गृह्यः, औपासनः, आवसथ्यः,—इति ह्यनर्थान्तरम् । वैश्वदेवे कर्म्मणि पुनः पावको नामाग्निः ॥ ६ ॥

ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा ।
विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे.त्रयोऽग्नयः ॥ ७ ॥

गार्हपत्येऽग्नौ ब्रह्मा नामाग्निः स्यात् । एवमुत्तरत्रापि । दक्षिणे दक्षिणाग्नौ । श्रौते खल्वग्निहोत्रे एते त्रयोऽग्नयो भवन्ति ॥ ७ ॥

लक्षहोमे वह्निर्नाम* कोटिहोमे हुताशनः ।
प्रायश्चित्ते विधिश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥ ८ ॥

प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तहोमे विधिर्नामाग्निः । 'विधुः',—इति रघुनन्दनः पठति । पाकयज्ञे साहसो नामाग्निः । श्लिष्टमन्यत् । आह । कः पुनः पाकयज्ञो नाम ? उच्यते । यः खल्वेकाग्निसाध्यः यज्ञः, तं पाकयज्ञमाचक्ष्महे । किं कारणम् ? "पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्"—इति लाट्यायनसूत्रात् । द्राह्यायणोऽप्येतत् सूत्रयाञ्चकार । "पाकयज्ञा इत्याख्या यः कश्चैकाग्नौ"—इति च छन्दोगगृह्यान्तरम् । "श्रावण्याश्वयुज्याग्रहायण्यष्टकान्वष्टकैकाष्टकाः पाकयज्ञाः",—इति दीक्षितरामकृष्णः । "पाकयज्ञे,—पाकाङ्गकयज्ञे वृषोत्सर्गदेवप्रतिष्ठाहोमादौ"—इति रघुनन्दनः । पाकयज्ञः प्रशस्तयज्ञः,—इति शाखान्तरीयगृह्यवृत्तिकृतः ॥ ८ ॥

देवानां हव्यवाहस्तु पितॄणां कव्यवाहनः ।
पूर्णाहुत्यां मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ९ ॥

* लक्षहोमे तु वह्निः स्यात्,—इति पाठान्तरम् ।

पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधाग्निः*श्चाभिचारके ।
वश्यार्थे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥ १० ॥

पौष्टिके,—शरीरस्य धनस्य वा पुष्टिजनके कर्म्मणि, बलदो-नामाग्निः । पुष्टिरुपचयः । अभिचार एवाभिचारकः । तस्मिन्न-भिचारके कर्म्मणि क्रोधाग्निः । अभिचरणमभिचारो मारणमित्ये-तत् । वश्यं वशीकरणम् । तदर्थे कर्म्मणि कामदो नामाग्निः । वनदाहे दूतको नामाग्निः ॥ १० ॥

कोष्ठे तु जठराग्निश्च† क्रव्यादो मृतभक्षणे ।
समुद्रे वाड़वो ज्ञेयः क्षये संवर्त्तको भवेत् ॥ ११ ॥

कोष्ठे उदरे । मृतभक्षणे शवदाहे । क्षये,—सर्व्वेषां नाशे प्रलये,—इति यावत् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

एवमग्निनामान्यभिधाय तेषां श्रावणं ज्ञानञ्चेदानीं विधत्ते,—

एतेऽग्नयः समाख्याताः श्रावयेद् ब्राह्मणः सदा ।
सप्तत्रिंशतिविख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १२ ॥

एते पूर्व्वोक्ता अग्नयः सम्यक् कथिताः । एतान् ब्राह्मणः सदा द्विजं श्रावयेत् । द्विजेन तु, सप्तत्रिंशतिविख्याताः । आर्षोऽयं प्रयोगः । सप्तत्रिंशत्सङ्ख्यया विशेषेण कथिताः,—प्रसिद्धा वा, अग्नयो ज्ञातव्याः । तदिदमर्थं कर्म्मस्वविनियुक्तानामप्यग्निनाम्नां पूर्व्वं परिकीर्त्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

---

* क्रोधोऽग्निः,—इति पाठान्तरम् ।
† जठरो नाम,—इति पाठान्तरम् ।

सप्त जिह्वाः स्फुरन्त्येता हुताशनमुखे स्थिताः ।
याभिर्हव्यꣳसमश्नन्ति हुतꣳसम्यक् द्विजोत्तमैः ॥१३॥

अग्निमुखे स्थिता एता वक्ष्यमाणाः सप्तजिह्वाः स्फुरन्ति । द्विजोत्तमैः,—निषादस्थपतिवत् कर्म्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वादविशेषाच्च उत्तमद्विजैः, सम्यक् हुतं हव्यं याभिर्जिह्वाभिः समश्नन्ति,—दिवौकसः,—इति वाक्यशेषः ॥ १३ ॥

काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी चैव शुचिस्मिता च
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ १४ ॥

इत्येताः सप्त जिह्वाः नामतो निर्दिष्टाः । लेलायमानाः,—हव्यं भक्षितुमीप्सन्त्यः । लल ईप्सायाम् । लेलायमानाः चलन्त्यो-वा ॥ १४ ॥

तासां खल्वासां जिह्वानां मध्यात्,—

द्वे शान्तिके पौष्टिके द्वे च तिस्रोऽभिचारिण्यः ।
एतास्त्वोक्ता विशेषेण ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १५ ॥

शान्तिके कर्म्मणि द्वे जिह्वे । पौष्टिके च कर्म्मणि द्वे जिह्वे । तिस्रश्चाभिचारकर्म्मण्युपयुक्ताः । एतास्त्वोक्ता जिह्वा द्विजेन विशेषतो-ज्ञातव्याः ॥ १५ ॥

आहूयैव तु* होतव्यं यो यत्र विहितो विधिः।

यत्र कर्म्मणि यो विधिरुक्तः, तत्र तेन विधिना होतव्यम्। किं कृत्वा? विहितमग्निमाहूय। "यत्र यो विहितोऽनलः"—इति तत्त्वकारः पठति। तत्र च, यत्र योऽनलो विहितस्तत्र तमनलमाहूय होतव्यमिति व्यक्त एवार्थः॥

अविदित्वा तु यो ह्यग्निं होमयेदविचक्षणः॥ १६॥
न हुतं न च संस्कारो न च कर्म्मफलं लभेत्।

यः खल्वविचक्षणोऽग्निमज्ञात्वा होमयेत्, तेन हुतं न भवति। हुतं होमः। भावे निष्ठा। कृतोऽपि होमो न सिध्यतीत्यर्थः। न च तेन होमेन शरीरस्य संस्कारो भवति। न चासौ कर्म्मफलं लभते॥ १६॥

ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयं योऽग्नेराराधनं चरेत्॥१७॥
ऐहिकामुष्मिकैः काम्यैः सारथिस्तस्य पावकः।
निःसंशयकरैरर्थैः पुत्त्रशिष्यहितैषिणः॥ १८॥

यः पुनरग्नेरिदमाग्नेयं स्वरूपं वक्ष्यमाणलक्षणं ज्ञात्वा अग्नेराराधनमाचरति, तस्य पुत्रशिष्यहितैषिणः,—इत्याग्नेयं स्वरूपं विदुषः पुत्रशिष्यहितैषित्वं वदन्—तदविदुषः पुत्रशिष्यानिष्टमपि द्योतयति। 'निःसंशयकरैः'—निःसंशयं यथा भवति तथा क्रियमाणैः, 'काम्यैः'—कमनीयैः अभिलषणीयैः, 'ऐहिकामुष्मिकैः'—

* आहूय चैव,—इति पाठान्तरम्।

इहलोके परलोके च भवैः सौभाग्यस्वर्गादिभिः, 'अर्थैः'— प्रयोजनैः फलैः,—इत्येतत् । 'पावकः' 'सारथिः'—सारथिवदनुकूलः तत्तत्फलनिर्व्वाहक इत्यर्थः । तथाविधैरर्थैः पुत्रशिष्यहितैषिणस्तस्य पावकः सारथिः—फलदाता, इति वा वर्णनीयम् । तदनेन तस्य पुत्रशिष्याणामपि तत्तदर्थाः सम्पद्यन्ते,—इत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥ १८ ॥

न चात्र संशयः कर्त्तव्यः इत्याह,—

गोभिलाचार्य्यपुत्रेण कृतꣳशास्त्रꣳ सुनिश्चितम् ।
पावकस्य मुखं वक्ष्ये यदुक्तं पद्मयोनिना ॥ १९ ॥

शास्त्रं पूर्व्वोक्तमग्निनामादिप्रतिपादकं गोभिलाचार्य्यपुत्रेण मया सुनिश्चितं कृतमिति गोभिलानुक्तोऽपि मदुक्तोऽग्निर्गर्भाधानादिष्वस्तीत्यभिप्रायः । उक्तस्यापि पुनरुक्तिः शिष्याणां दृढ़प्रत्ययार्था आदरार्था वा । अपर आह । शास्त्रं गृह्यासंग्रहाख्यम्,—इति । अथेदानीमहमग्नेर्मुखं वक्ष्ये । व्याख्यातमन्यत् ॥ १९ ॥

सप्तजिह्वा-प्रमाणान्तु प्रादेशं परिकीर्त्तितम् ।
प्रमाणं चतुरस्रञ्च वर्त्तुलं मुखमण्डलम् ॥ २० ॥

पूर्व्वोक्तानां वक्ष्यमाणानाञ्च सप्तजिह्वानां प्रमाणं प्रादेशं विस्तृततर्ज्जन्यङ्गुष्ठरूपम् । अपर आह । बद्धमुष्टिः करो रत्निः, दृष्टार्द्धं प्रादेशम्,—इति । प्रमाणं पूर्व्वोक्तप्रादेशप्रमाणं, चतुरस्रं चतुष्कोणञ्चाग्निमुखं कथितम । मुखमण्डलस्य वर्त्तुलम ॥ २० ॥

यदर्थं हूयते वह्नौ तां जिह्वां परिकल्पयेत्।

यत्कर्म्मार्थं हूयते, तां तद्विहितां जिह्वामग्नौ परिकल्पयेत् चिन्तयेदावाहयेद्वा॥

पूर्व्वोक्ताभ्यः सप्तभ्यो जिह्वाभ्योऽन्याः सप्त जिह्वा आह,—

कराली धूमिनी श्वेता लोहिता महालोहिता॥२१॥
सुपर्णी पद्मरागी च सप्तैताः परिकीर्त्तिताः।

सप्तैता जिह्वाः कथिताः। ऋज्वन्यत्॥ २१॥

करालीं राक्षसाश्नन्ति धूमिनीमसुरास्तथा॥२२॥
श्वेतां नागाः समश्नन्ति पिशाचा लोहितां तथा।
महालोहितां गन्धर्व्वाः सुपर्णीञ्च यमस्तथा॥२३॥

करालीं—कराल्या जिह्वया, करालीं जिह्वां प्राप्येति वा वर्णनीयम्। एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम्। राक्षसाः अश्नन्ति। अत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्षः॥ २२॥ २३॥

पद्मरागी च विख्याता दिव्या जिह्वा हुताशने।
तस्यान्तु होमयेन्नित्यं सुसमिद्धे हुताशने॥ २४॥

यया देवाः समश्नन्ति, सा दिव्येत्युच्यते। हुताशने हुताशनस्य। यथाश्रुतो वाऽर्थः। पद्मरागी हुताशनस्य जिह्वा दिव्या विख्यातेत्यर्थः। तस्यां दिव्यायां जिह्वायां पद्मराग्यामित्येतत्। सुसमिद्धे प्रज्वलिते। श्लिष्टमन्यत्॥ २४॥

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं तन्त्रसिद्धये ।
न धूमो न तथा ज्वाला विशुद्धे भुवि चक्षुषः ॥ २५ ॥

विधूमे धूमरहिते, लेलिहाने दीप्यमाने चाग्नौ, तन्त्रस्य कर्म्म-विस्तारस्य सिद्धये होतव्यम् । तत्र हेतुरुत्तरार्द्धेनोक्तः । न धूमः चक्षुषो विशुद्धः विशुद्धिहेतुः, अपि तु धूमश्चक्षुषोऽविशुद्धि-हेतुरित्यर्थः । तथेति धूमयुक्तेत्यर्थः । धूमयुक्ता ज्वालापि न चक्षुषो विशुद्धिहेतुः, अपि तु सापि चक्षुषोऽविशुद्धिहेतुरेव । तदत्र धूमशब्देन केवलधूमस्य, ज्वालाशब्देन तु धूमयुक्तज्वालाया-अपि दोष उक्तः । 'भुवि'—इत्यत्रापि ज्वालेत्यनुषज्यते । भुवि ज्वाला न चक्षुषो विशुद्धिहेतुः,—इति भुवं लिहत्यग्नौ होमो-निष्यते । तथा च स्मर्य्यते ।

"क्षुत्-तृट्-क्रोध-त्वरा-युक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः ।
अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥
अल्पे रुक्षे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।
आर्द्रकाष्ठैः धूमपूर्णे फुत्कारवति पावके ॥
कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिहति मेदिनीम् ।
आहुतिं जुहुयाद् यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम्" ॥

इति । 'तथाज्वालः'—इति पाठे, अज्वाल इति च्छेदः । अज्वालो ज्वालारहितोऽग्निर्न विशुद्ध इत्यर्थः । तथा च कर्म्म-प्रदीपः ।

"योऽनर्च्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्च स जायते" ॥

इति। 'विद्युद्धोऽविपज्जुषा'—इति पाठे, "विद्युतेन विगतोष्णेन चक्षुषा यत्राग्नौ धूमो न दृष्टस्तत्र होतव्यम्"—इति दीक्षितभाष्योक्तैव वर्णना ॥ २५ ॥

प्रभया भाति यत्रैव भगवांस्तत्र तिष्ठति।
तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात् सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥ २६ ॥

यत्रैवाग्नौ प्रभया भाति ज्वालेत्यर्थः। तत्रैव भगवान् विष्णुस्तिष्ठति। 'तत्र पूर्णाहुतिं दद्यात्';—सर्व्वेषां कामानामभिलषितफलानां प्रकर्षेण सिद्ध्यर्थम्। पूर्णाहुतिदानोपदेशेन होमोऽपि तत्रैव कर्त्तव्यः,—इत्यपि भङ्ग्यन्तरेणोपदिशति। अत्र च, यस्मिन् कर्म्मणि यः कामः शास्त्रेणानुशिष्टः, स एव कामस्तत्र सिध्यति, न पुनरन्योऽपीति द्रष्टव्यम्। तत् कस्य हेतोः? "सर्व्वत्वमाधिकारिकम्"—इति सिद्धान्तात्।

पूर्णाहुतिन्तु ऊर्द्ध्वः सन् दद्यात्, नोपविष्टः। कुतः?

"दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचन"।

इति भविष्यपुराणात्। एवमेके। गोभिलीयकर्म्मण्युपविष्ट एव पूर्णाहुतिं दद्यात्, न पुनरूर्द्ध्वः सन्। कस्मात्?

"आसीन ऊर्द्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् । एवमपरे । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ २६ ॥

अथेदानीं वर्ज्जनीयाः समिध आह,—

मारणी राक्षसी रौद्री क्रव्यादी ब्रह्मराक्षसी ।
स्थूलजङ्घा कराली च वज्रहस्ता तथैव च ॥ २७ ॥
यमदूती च विज्ञेया इत्येताः समिधो नव ।

इत्येता नव समिधो नामतो विज्ञेयाः ॥ २७ ॥

यथाक्रममासां लक्षणं ब्रुवन् वर्ज्जनीयत्वमाह,—

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा स्थूला कृशा द्विधा ॥२८॥
कृमिदष्टा च दीर्घा च वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ।

विशीर्णा त्रुटिता पाटितेत्येतत् । इयं मारणीत्युच्यते । विदला दलरहिता,—त्वचा वियुक्तेति यावत् । इयं राक्षसी । ह्रस्वा प्रादेशप्रमाणात् न्यूना । इयं रौद्री । वक्रा प्रभिन्ना । इयं क्रव्यादी । स्थूला अङ्गुष्ठात् स्थूला । इयं ब्रह्मराक्षसी । कृशा । अङ्गुष्ठात् कृशा, अङ्गुष्ठस्थौल्यस्य विहितत्वात् । इयं स्थूलजङ्घा । द्विधा द्विशाखिका । इयं कराली । कृमिदष्टा कृमिभिर्दष्टा । इयं वज्रहस्ता । दीर्घा प्रादेशात् दीर्घा । इयं यमदूती । ता एताः समिधो यत्नतो वर्ज्जनीयाः । तथाच कर्म्मप्रदीपः ।

"नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशमात्राधिका नोना न तथा स्याद् द्विशाखिका।
न सपर्णा न निर्वीर्य्या होमेषु च विजानता" ॥

इति ॥ २८ ॥

अथेदानीं विशीर्णादीनां वर्ज्जनीयत्वे हेतुमुक्त्वा वर्ज्जनममूषामुपसंहरति,—

विशीर्णाऽऽयुःक्षयं कुर्य्याद्विदला व्याधिसम्भवा ॥ २९ ॥
ह्रस्वा मृत्युकरी रौद्री दुर्भगत्वन्तु वक्रया।
विघ्नानि कुरुते स्थूला कृशा च रिपुवर्द्धिनी ॥ ३० ॥
द्विधा नाशयते स्वार्थं भार्य्याश्च प्रियबान्धवान्।
कीटदष्टाऽतिभयदा दीर्घा चैव सुतान् हरेत् ॥ ३१ ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वर्ज्जनीयास्तु वर्ज्जयेत्।

व्याधिसम्भवा,—व्याधिः सम्भवो यया, सा तथाविधा। ह्रस्वा रौद्रीति सामानाधिकरण्यम। अस्मादप्यवगच्छामः,—विशीर्णत्वादीनि यथाक्रमं मारणादीनां लक्षणानि,—इति। वक्रया दुर्भगत्वं प्राप्नोति। विघ्नानि विघ्नान्। अतिभयदेतिच्छेदः। निगदव्याख्यातमन्यत्। यस्मादेवं, तस्माद्वर्ज्जनीया एताः समिधो यत्नेन वर्ज्जयेदिति विशीर्णादीनां वर्ज्जनस्योपसंहारः ॥२९॥३०॥३१॥

अथेदानीं सर्व्वकामदाः समिध आह,—

अकृशा चैव न स्थूला अशाखा चापलाशिनी ॥ ३२ ॥
सत्त्वीरा नाधिकाऽन्यूनाः समिधः सर्व्वकामदाः।

क्रमादयो व्याख्याताः। तद्विपरीत्येनाक्रमादयो व्याख्यातव्याः। अशाखा,—एकमात्रशाखारहिता। द्विशाखिकेत्यर्थः। अपलाशिनी, न सपत्रा। सक्षीरा—न निर्वीर्य्या। क्षीरमत्र दृढदुग्धम्। न अधिकाः नाधिकाः—अनधिका इत्यर्थः। निपातसमानार्थेन नशब्देन समासः। न न्यूनाः अन्यूनाः। निपातेन समासः। नाधिकाश्च अन्यूनाश्च,—इति पश्चात् द्वन्द्वः। न,—इति भिन्नं वा पदम्। न अधिकाः, न च न्यूनाः,—इत्यनुषङ्गेन व्याख्येयम्। एवंविधाः समिधः,—सर्व्वान् कामान् ददति इति सर्व्वकामदा उच्यन्ते॥ ३२॥

गोभिलानुक्तं विशेषमभिधाय, अथेदानीं गोभिलोक्तेष्वपि केषुचित् विशेषं विविक्षुः प्रतिजानीते,—

गृह्याकर्म्मसु सर्व्वेषु होत्रे प्रतिविधिं ध्रुवम्॥ ३३॥
क्रमशः संप्रवक्ष्यामि यो यत्र विहितो विधिः।

गृह्या गोभिलोक्तगृह्यशास्त्रम्। तदुक्तेषु सर्व्वेषु कर्म्मसु, होत्रे, होतुः सुखार्थम्,—यस्मिन् कर्म्मणि यो विधिर्विहितः, तत्र प्रतिविधिं प्रतिकर्म्म विधानं, क्रमशः सम्यक् प्रकर्षेणाहं वक्ष्यामि॥३३॥

ननु स विधिराचार्य्येणैवोक्तः, किमपरं वक्तव्यमवशिष्यते, यदर्थोऽयमुपक्रमोऽर्थवान् भवेत,—इत्याशङ्क्यायामाह,—

अनुक्तिन्नपदार्थानि गृह्यावाक्यानि यानि तु॥ ३४॥
तेषां वक्ष्यामि सिद्धार्थं श्लोकसंग्रहसंज्ञकैः।

अनुक्तिन्नपदार्थानि यानि गृह्यावाक्यान्याचार्य्येण पठितानि, तेषा-

मर्थोद्भेदसिद्ध्यर्थम्,—श्लोकसंग्रहसंज्ञकैरिति व्यत्यासेन प्रयुक्तं । संग्रहसंज्ञकैः श्लोकैरित्यर्थः । गृह्यासंग्रहः—इति खल्वयं ग्रन्थोऽभिधीयते । ग्रहं वक्ष्यामि । तथा च, आचार्य्योक्तो विधिरनुद्भिन्नपदार्थ इति तदर्थोद्भेदार्थमयमुपक्रमोऽर्थवानेवेति भावः । उद्भिन्नः व्यक्तः । न उद्भिन्नः अनुद्भिन्नः । पदानामर्थाः पदार्थाः । अनुद्भिन्नाः पदार्थाः येषु वाक्येषु, तानि अनुद्भिन्नपदार्थानि ॥ ३४ ॥

तत्र प्रथमन्तावत्,—"अथातो गृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः"—इति गोभिलसूत्रस्थं गृह्यापदमनुद्भिन्नार्थं व्याकरोति द्वाभ्याम्,—

पत्नाः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याश्चापरं सुताः ॥ ३५ ॥
गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ।

जनिष्या जनिष्यमाणाः । दायकाः दायहराः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ ३५ ॥

तेषांऽ संऽस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च ॥ ३६ ॥
आचार्य्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः ।

तेषां पत्न्यादीनां "संस्कारयोगेन," संस्कारलाभार्थमित्यर्थः । तदिदमर्थं या विवाहादिक्रियाः क्रियन्ते, तासु : शान्तिकर्म्मणां शान्त्यर्थकर्म्मणामलक्ष्मीनिर्णोदादीनां क्रियासु करणेषु च, यः कल्पः शास्त्रविधिरपेक्षितः, स खल्वाचार्य्यविहितः—आचार्य्येण गोभिलेन विहितः । तदर्थं गृह्यसूत्रं कृतमित्यर्थः । यस्माद्गृह्यानधिकृत्य आचार्य्येण सूत्राणि रचितानि, तस्मात् कारणादाचार्य्य-

गृह्यसूत्राणां गृह्या इति स्थितिः। गृह्यसम्बन्धात् स्मृतिरपि गृह्येत्युच्यते। दण्डयोगाद्दण्डः पुरुष इति यथा॥ ३६॥

"अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य"—इत्यादिगोभिलोक्तं क्रमं स्पष्टयति,—

भूमेः समूहनं कृत्वा गोमयेनोपलिप्य च॥ ३७॥
द्रव्याण्युत्तरतः स्थाप्य वृषीं कुर्य्यादुदङ्मुखीम्।

यागार्थं भूमेः समूहनं कुशैर्मार्ज्जनं कृत्वा, गोमयोदकेनोपलिप्य द्रव्याण्युदकादीनि प्रयोजनोपयोगीनि उपलिप्तायां भूमौ तस्या एव वोत्तरतः स्थापयित्वा, वृषीम्—ऋषीणामासनम्—विहितमासनमित्येतत्। उपवेशापरपर्य्याय आसनविशेषो वृषी, इति नारायणोपाध्यायाः। उदङ्मुखीमुदगग्रां कुर्य्यात्। मुखमग्रम्। तदिदानीं प्रयोजनोपयोगिद्रव्यासादनमस्माकं न ब्रह्मस्थापनाद्यनन्तरमिति द्रष्टव्यम्। कात्यायनस्तु कर्म्मप्रदीपे अग्नेरुत्तरतो द्रव्याणामासादनमाह। तथाच कर्म्मप्रदीपः।

"प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः।
तत्तथाऽऽसादयेद् द्रव्यं यद् यथा विनियुज्यते"॥

इति। अत्र च फलतो न विरोधः। उपलिप्तायां भूमौ तस्या वोत्तरतः द्रव्याणामासादनेऽपि तत् खल्वासादनमग्नेरुत्तरतएव भवतीति सुधीभिर्विभावनीयम्। यद्यप्यग्निरिदानीं न स्थापितः, तथापि भविष्यतैवाग्निना 'उदक्'—इत्यस्य संबन्धो बोद्धव्यः।

"पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति"—इति भविष्यता पुरोडाशेन कपालस्य संबन्धो यथा ॥ ३७ ॥

यज्ञादौ स्थानपरिमाणादिकमाह,—

गोचर्म्ममात्रं कुर्व्वीत चतुरस्रमनूषरे ॥ ३८ ॥
सर्व्वतोरत्निमात्रं स्यात् सायं प्रातस्तु होमयोः ।

ऊषरमिति बालुकामयं स्थानमुच्यते। तत् न भवतीत्यनूषरम्। तस्मिन् प्रदेशे, "चतुरस्रं" चतुष्कोणं "गोचर्म्ममात्रं" गोचर्म्मपरिमाणं स्थानं कुर्व्वीत। सायंप्रातर्होमयोः पुनः सर्व्वतो दिक्षु "रत्निमात्रं" अरत्निमात्रं वा स्थानं स्यात्। उभयत्र परिमाणे मात्रच्। बद्धमुष्टिः करो रत्निः। निष्कनिष्ठः करोऽरत्निः। सार्द्धद्वाविंशत्यङ्गुलोऽरत्निः,—इति केचित् ॥ ३८ ॥

अप्रसिद्धत्वात् स्वयमेव गोचर्म्मपरिमाणं व्याकरोति,—

ऋषभैकशतं यत्र गवां तिष्ठति संवृतम् ॥ ३९ ॥
बालवत्सप्रसूतानां गोचर्म्म इति तं विदुः ।

ऋषभो वृषभः। तेन सममेकशतं बालवत्सप्रसूतानाम्—बालाः वत्साः प्रसूताः यासां सद्यःप्रसूतवत्सानामित्यर्थः। विशेषणसामर्थ्यात् बालवत्ससहितानां गवामेकशतमेकेन वृषभेन सह यत्र प्रदेशे संवृतम्—सम्यगसङ्कोचेन वर्त्तमानं, तिष्ठति, तं प्रदेशं गोचर्म्म इति विदुर्जानन्त्याचार्य्याः। अपर आह। यस्मिन् स्थाने ऋषभानां शतं बालवत्सप्रसूतानां गवाञ्च शतं संवृतमेको-

भूतं तिष्ठति, तत् स्थानं गोचर्म्म,—इति। तदसङ्गतम्। कुतः? समासान्तर्निविष्टस्य शतशब्दस्यानुषङ्गकल्पनायां मानाभावात्।

"गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः।
एतद्गोचर्म्ममात्रन्तु प्राहुर्वेदविदो जनाः" ॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

षट् पञ्च चतुरो वाऽपि त्रयो द्वौ वा शफौ स्मृतौ ॥४०॥
गोचर्म्म इति शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते।

चतुरः,—इति व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। चत्वारः,—इत्यर्थः। वाऽपि,—इत्यपि व्यत्यासेन प्रयुङ्क्ते। अपि वा,—इत्यर्थः। तदयमर्थः। षट् शफाः, पञ्च वा चत्वारो वा त्रयो वा शफाः गोचर्म्म इति स्मृताः, द्वौ वा शफौ गोचर्म्म इति स्मृतौ। योग्यत्वादुपस्थितत्वाच्च शफवतीनां गवामेव ग्रहणं वर्णनीयम्।

तदेवं गोचर्म्मस्थानानामनियतपरिमाणत्वादाह,—विधियोगे,—इति। पूर्व्वोक्तेषु परिमाणेषु विधियोगे विधानयोगे सति, गोचर्म्म इत्ययं शब्दो निपात्यते। यत्र विहिते कर्म्मणि यावत् स्थानमपेक्षितं, तत्र तावत्परिमितमेव स्थानं ग्राह्यमित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्च्चस्यमुदङ्नीचं यशोत्तमम् ॥ ४१ ॥
पित्र्यं दक्षिणतोनीचं प्रतिष्ठालम्भकण्समम्।

पूर्व्वतो निम्नं स्थानं ब्रह्मवर्च्चस्यं ब्रह्मवर्च्चसविषये साधु भवति। ब्रह्मवर्च्चसमध्ययनप्रकर्षजं तेजः। उत्तरतोनीचं यशोत्तमम्।

उत्तमं यशो यस्मात् इति तथाविधम्। राजदन्तादिवत् परनिपातः। 'सान्ता पथ्यदन्ताः'—इत्युक्तेर्यशोत्तममिति निर्देशः साधुः। 'पिण्डं दद्याद् गयाशिरे'—इतिवत्। आर्षो वा विसर्गलोपे सन्धिः। पितॄणां स्थानं दक्षिणतो नीचं भवति। समं पुनः प्रतिष्ठाया लम्भकं प्रापकम्। तदनेन, "प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा"—इति गोभिलसूत्रं व्याख्यातम्। तत्त्वकारोऽप्येवमेव श्लोकमिमं पपाठ। प्रागुदक्प्रवणं देशम्—इत्येतद्विवरणपरतयैव चेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार। एवमेव पितॄणां कर्म्मणि दक्षिणाप्रवणदेशत्वं कर्म्मप्रदीपाद्यनुशिष्टमनुगृह्यते। केचित्तु,—

"प्राग्ग्रीवं ब्रह्मवर्चस्यमुदग्ग्रीव यशोत्तमम्।
पितॄणां दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्"॥

इत्यन्यथा श्लोकमिमं पठन्तः,—'ब्रह्मवर्च्चसकामस्य प्राग्ग्रीवं प्राङ्मस्तकमासनं कर्त्तव्यम्, यशस्कामस्य उदङ्मस्तकम्, पितॄणामासनं दक्षिणतो नीचं कर्त्तव्यम्, प्रतिष्ठाकामस्य लम्भकं सुन्दरं समम्,—इत्यासनपरतया वर्णयन्ति। तदसमीचीनमिति लक्ष्यते। कुतः? अनुक्तिविपदार्थगृह्यसूत्रार्थकथनपरत्वाद्ग्रन्थस्य। स्थानप्रस्तावाच्चानुपस्थितासनपरतया वर्णनस्यान्याय्यत्वात्। अन्यथा, दर्भौ कुर्य्यादुदङ्मुखीम्—इत्यस्मिन्नेव प्रक्रमे इदमपि कुर्य्यात्। वर्णनाऽपि तेषां न शब्दमनुसरतीत्यलं विस्तरेण॥ ४१॥

वरं गान्तु विजानीयाच्चतुर्वर्षामिति स्थितिः॥ ४२॥
दक्षिणानां विशिष्टं वै वरं तमपरं विदुः।

चतुर्वर्षां गां वरं जानीयादिति शास्त्रमर्य्यादा। दक्षिणानां मध्ये विशिष्टं श्रेष्ठं, तं गाम्, अपरं पूर्व्वोक्तादन्यं वरं जानन्त्याचार्य्याः। तम्,--इति विधेयप्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः, लिङ्गव्यत्ययाद्वा। नात्र कल्पे वर्षनियम इत्यभिप्रायः।* तथा चोक्तम्।

"गौर्विशिष्टतमा लोके शास्त्रेऽपि च निगद्यते।
न ततोऽन्यद्वरं किञ्चित् तस्माद्गौर्वरमुच्यते" ॥

इति। तदनेन,--"अनड्वान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः"--इति सूत्रस्थोऽनुद्दिष्टपदार्थो वरशब्दो व्याख्यातः ॥ ४२ ॥

"पूर्णपात्रो दक्षिणा"—इति सूत्रस्थं पूर्णपात्रपदं व्याकरोति,--

चतुर्म्मुष्टिर्भवेत् किञ्चित् पुष्कलं तच्चतुर्गुणम् ॥ ४३ ॥
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते।

चतुर्मुष्टिः 'किञ्चित्' भवेत्। किञ्चिच्चतुर्गुणं--षोड़शमुष्टिः पुष्कलं भवेत्। चत्वारि पुष्कलानि--चतुःषष्टिमुष्टिः पूर्णपात्रमिति दीक्षितभाष्यम्।

'अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम्'।

इति नारायणोपाध्यायादयः पठन्ति। अत्र च,.. "कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपिवा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते" -इत्याचार्य्यसूत्रोक्तस्य एतस्य च पूर्णपात्रस्य सम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था बोद्धव्या। अत्यन्तासम्भवे तु,—

"यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन जायते।
नावरार्द्धं ततः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४३ ॥

यज्ञद्रव्यसमाहारे भोजनाचमने तथा ॥ ४४ ॥
जपे वा होमकाले वा दक्षिणं बाहुमुद्धरेत् ।

यज्ञद्रव्याणां स्रुवादीनां समाहरणे ग्रहणे इत्यर्थः । जपे जपकाले । स्पष्टमन्यत् । एषु दक्षिणं बाहुं यथासम्भवमूर्द्धं कुर्य्यात् । वस्त्राद्बहिः कुर्य्यादिति वाऽर्थः । वाशब्दौ समुच्चयार्थौ ॥ ४४ ॥

होमः प्रतिग्रहो दानं भोजनाचमनानि च ॥४५॥
अवहिर्जानु कर्म्माणि साङ्गुष्ठान्येवमाचरेत् ।
आरम्भः सर्व्वहोमानामाहुर्यज्ञविदो जनाः ॥४६॥

अवहिर्जानु यथा भवति, तथैतान्याचरेदिति क्रियाविशेषणमेतत् । 'कर्म्माणि' सन्ध्यावन्दनादीनि । होमादेर्विशेषतः कथनमादरार्थम् । अवहिर्जानु,—इति अन्तर्जानु इत्यर्थः । जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेत्येतत् ।

"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः" ।

इति । "अन्तरूर्व्वोरन्तरौ कृत्वा"—इति चैवमादिस्मृत्यन्तरेषु तथा दर्शनात् । जानुमध्ये दक्षिणं बाहुं कृत्वा,—इति केचित् । 'साङ्गुष्ठानि' अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितानि चैतानि कर्म्माण्याचरेत् । सर्व्वहोमानामारम्भोऽप्येवमेव करणीय इति यज्ञविदो जनाः कथयन्ति । होमः इति वचनादारम्भे नियमो न स्यादिति वा ; आदरातिशयार्थं वा ; 'आरम्भः सर्व्वहोमानाम्'—इति पुनराह ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

"मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्योदीचीश्च संहतां पश्चात्"—इत्यादि-सूत्रेण स्थण्डिले रेखादिकरणमभिधाय, "लक्षणावृदेषा सर्व्वत्र"—इति सूत्रेण तेषां लक्षणत्वमुक्तं गोभिलेन। तदिदं विशेषतो-विवक्षुः प्रतिजानीते,—

लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाणं दैवतञ्च यत्।

गोभिलेन रेखाकरणादिरूपं लक्षणमुक्तं, तदहं प्रकर्षेण वक्ष्यामि। रेखाणां यत् प्रमाणं, यच्च दैवतं देवता, तत् सर्व्वं प्रवक्ष्यामि॥

न नखेन न काष्ठेन नाश्मना मृन्मयेन वा॥४७॥
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु यो भवेत्।

अश्मना पाषाणेन। लक्षणं रेखाम्। निगदव्याख्यातमन्यत्॥४७॥

नखादिना रेखाकरणे दोषमाह,—

नखेन कुनखी चैव काष्ठेन व्याधिमृच्छति॥४८॥
अश्मना धननाशः स्यात् मृन्मयेन कलिर्ध्रुवम्।

ऋच्छति गच्छति प्राप्नोति,—इत्येतत्। कलिः कलहः। अति-रोहितार्थमन्यत्॥ ४८॥

नखादिना रेखाकरणे दोषमभिधाय, अथेदानीं फलादिना रेखाकरणे गुणमाह,—

फलेन फलनी चैव पुष्पेण श्रियमृच्छति॥ ४९॥
पर्णेन धनलाभः स्यात् दीर्घमायुः कुशेन तु।

फलेन लक्षणं लिखन् फलनी स्यात्। फलनं फलम्। तद्विद्यतेऽ-

स्येति फलनी फलवान् इत्यर्थः। फलिनी,—इति पाठे, फलेन लिखिता रेखा फलिनी फलप्रदा स्यादिति व्याख्येयम्। पर्णेन पत्रेण। सुगममन्यत् ॥ ४९ ॥

यस्मादेवम्,—

तस्मात् फलेन पुष्पेण पर्णेनाथ कुशेन वा ॥ ५० ॥
प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्म्मसु।

स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ ५० ॥

सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ॥५१॥
तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्।

सव्यं वामं पाणिं भूमौ प्रतिष्ठाप्य दक्षिणेन पाणिना लक्षणं प्रोल्लिखेत्। यावदग्निं स्थण्डिले स्थापयेत्, तावद् वामं पाणिं नोत्थापयेत्—भूमावेव स्थापयेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

अथेदानीं रेखानां देवतामाह,—

प्राक्कृता*पार्थिवी रेखा†आग्नेयी चाप्युदक् स्मृता‡॥५२॥
प्राजापत्या च ऐन्द्री च ‡‡ सौमी च प्राक्कृता स्मृता।

पार्थिवी पृथिवीदेवताका रेखा प्राक्संस्था आचार्य्येण कृता। आचार्य्येण प्राक् संस्था या रेखा प्रथममभिहिता सेयं पार्थिवी,—इति वक्तव्ये—प्राक् कृता पार्थिवी रेखा,—इति भङ्ग्यन्तरेणाह।

* प्राग्गता,—इति पाठान्तरम्। † लेखा,—इति पाठान्तरम्।
‡ मता—इति पाठान्तरम्। ‡‡ प्राजापत्या तथा चैन्द्री,—इति पाठान्तरम्।

अनेनैव श्लोकशेषो व्याख्यातः। आसाञ्च रेखानां पाठक्रमेणैवो-ल्लेखनक्रमो बोद्धव्यः। तदनेन, "मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्योदीचीञ्च संहतां पश्चान्मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षेत्"—इति सूत्रोक्तानां रेखाणां दैवतमुक्तम्॥ ५२॥

उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत्॥ ५३॥
द्वारमेवन्तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम्।

रेखाभ्यः पूर्व्वोक्ताभ्यः, उत्करं गृह्य गृहीत्वा, अरत्निमात्रे देशे निधापयेत् स्थापयेत्। उद्धृत्य कीर्य्यते विक्षिप्यते इत्युत्करो रेखो-त्कीर्णमृत्तिका भण्यते। कस्यां दिशि निधापयेत्? उच्यते। प्रागुदीच्यामैशान्यां दिशि पुनर्द्रव्याणामुत्कराणामिवं द्वारं निधा-पनद्वारं मुनिभिः स्मृतम्। द्वारमेतत् पदार्थनाम्,—इति तत्त्व-कारपाठेऽपि तथैवार्थः। 'एवमैशान्यां दिशि होमद्रव्याणामानय-यनार्थं द्वारं स्मृतम्'—इति तु दीक्षितरामकृष्णः॥ ५३॥

रेखाणां मानमाह,—

पार्थिवी चैव सौमी च लेखे द्वे द्वादशाङ्गुले॥ ५४॥
एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्ये उभे स्मृते।

पृथिवीदेवताका सोमदेवताका चेति द्वे रेखे द्वादशाङ्गुलपरिमिते। अग्निदेवताका रेखा एकविंशत्यङ्गुलपरिमिता। उभे अवशिष्टे प्राजापत्यैन्द्रीरेखे प्रादेशिन्ये प्रादेशपरिमिते स्मृते। एतदुक्तं भवति। प्रथमं प्राक्संस्थां द्वादशाङ्गुलपरिमितां पार्थिवीं रेखामुल्लिखेत्।

तत उदक्संस्थामेकविंशत्यङ्गुलामाग्नेयीं रेखामुल्लिखेत्। ततः प्राक्संस्थां प्रादेशपरिमितां प्राजापत्यामैन्द्रीञ्च रेखामुल्लिखेत्। ततः पुनरपि प्राक्संस्थां द्वादशाङ्गुलपरिमितां सौमीं रेखामुल्लिखेत्,—इति। कात्यायनस्तु कर्म्मप्रदीपे,—

"लक्षणे प्रागग्रतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम्।
तन्मूललग्ना योदीची तस्या एवं नवोत्तरम्॥
उदग्गतायाः संलग्नास्तिस्त्रः प्रादेशमात्रिकाः।
सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशेनैव समुल्लिखेत्"॥

इति प्रकारान्तरं स्मरति। तदनयोः प्रकारयोर्विकल्पो बोद्धव्यः। कुतः? द्वयोरेव स्वशाखोक्तत्वात्॥ ५४॥

आग्नेयीलग्नानां रेखाणामन्तरपरिमाणमुल्लेखनप्रकारञ्चाह,—

षड़ङ्गुलान्तराः कार्य्या आग्नेयीसंहितास्तु ताः॥५५॥
पार्थिवायास्तु रेखायास्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः।

आग्नेय्यामुदक्संस्थायामेकविंशत्यङ्गुलपरिमितरेखायां संहिताः संलग्नाः, तास्तिस्रो रेखाः प्रत्येकं षड़ङ्गुलव्यवहिताः कर्त्तव्याः।

"सप्त सप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशेनैव समुल्लिखेत्"।

इति कर्म्मप्रदीपोक्तमन्तरं तदुक्तकल्पे बोद्धव्यम्। पार्थिवायाः पार्थिव्या रेखाया अन्या यास्तिस्रो रेखाः, ता उत्तरोत्तराः कार्य्याः। सा खल्वियं पार्थिवी रेखा स्थण्डिलस्य दक्षिणतः स्यात्। कथं ज्ञायते? अन्यासां तिसृणां रेखानामुत्तरोत्तरत्व-षड़ङ्गुलान्तरत्वयोरनुरोधात्॥ ५५॥

रेखाणां वर्णमाह,--

शुक्लवर्णा पार्थिवी स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ॥५६॥
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीलामैन्द्रीं विनिर्दिशेत् ।
पीतवर्णेन सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥ ५७ ॥

पीतवर्णेन,--इति इत्थम्भावे तृतीया। पीतवर्णेन विशिष्टा स्यादित्यर्थः। श्लिष्टमन्यत्। तदित्थमेनं सार्द्धश्लोकं दीक्षितरामकृष्णः पपाठ व्याचष्टे च। रघुनन्दनस्त्वन्यथेमं ग्रन्थं पठति। तद्यथा,—

"पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत्।
प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चैन्द्री प्रकीर्त्तिता।
श्वेतवर्णा च सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम्" ॥

इति। भवदेवभट्टोऽप्येवमेव पद्धतौ लिलेख। पीतं रूपं पृथिव्याः, श्वेतं सोमस्य,--इति तन्त्रान्तरेऽपि दृश्यते। तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्यकर्म्मसु सर्व्वसु।
सूक्ष्मास्ता ऋजवः कार्य्या लेखास्ताः सुसमाहिताः ॥५८॥

लेखविधिः,—रेखाणामुल्लेखनविधिः। अथवा। लिख्यते,—इति लेखो रेखा भण्यते। तासां विधिरित्यर्थः। सर्व्वसु,—इति षष्ठीभावश्छान्दसः। ताः पूर्व्वोक्ता रेखाः, सूक्ष्मा न स्थूलाः, ऋजवो न वक्राः, कर्त्तव्याः। ताः खल्विमा रेखाः

सुसमाहिताः,—शोभनं सम्यक्—यथोक्तप्रकारेणाहिताः कार-णीयाः,—इत्यादरार्थमुक्तम् ॥ ५८ ॥

एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा गृह्याकर्म्मणि कारयेत् ।

एतानि परिसमूहनादीनि तत्त्वतो ज्ञात्वा, गृह्याकर्म्मणि कर्त्तव्ये-कारयेत् । एतानि.—इत्येव । गृह्याकर्म्माणि,—इति पाठे, एतानि ज्ञात्वा गृह्याकर्म्माणि कारयेदिति व्यक्त एवार्थः ॥

"प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमूह्योपलिप्य"—इति सूत्रेण भूमेरुपलेपनं गोभिलेनोक्तम् । 'गोमयेनोपलिप्य च'—इत्यनेन स्वयमप्येतदनुशिष्टम् । तत्र पृच्छति,—

विष्णुपादपरिक्रान्ता वाराहेणोद्धृता च या ॥५९॥

शुचिर्मेध्या च पूता च किमर्थमुपलिप्यते ?

येयं भूमिर्विष्णुपादेन परिक्रान्ता कृतपरिक्रमणा, वाराहेण वराहरूपिणा भगवता प्रलयार्णवादुद्धृता च, सेयं शुचिरनुपहता, मेध्या यज्ञार्हा च । मेधो यज्ञ इत्यनर्थान्तरम् । पूता पवित्रा च । अथ वा । शुचिर्मेध्या पवित्रेति पर्य्यायशब्दानां कथनमत्या पवित्रत्वातिशयो भूमेरभिप्रेयते । सा खल्वियं किमर्थं पुनरु-पलिप्यते गोमयेन ? ॥ ५९ ॥

अत्रोत्तरमाह,—

इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा वृत्रो महासुरः ॥ ६० ॥

मेदसा तस्य संक्लिन्ना तदर्थमुपलिप्यते ।